

Povabljeni gost

Vse kaže, da je naše življenje vse bolj komplementarno in skoraj ni stroke, ki bi lahko živel sama zase. Tako tudi literarne revije ne morejo več biti izključno literarne, vanje vse bolj vdira problematika, ki na videz nima z literaturo nobene zveze, pa se vendar tako ali drugače odzivamo nanjo tudi takrat, kadar teče beseda o kulturi, umetnosti. Tako tudi Sodobnost namenja zadnja leta vse več prostora temeljnih vprašanjem naroda in družbe, izobraževanju in podobnem. Večina bralcev je s takšno razširitvijo tematike zadovoljna, še več: mnogi so izrazili željo, naj bi povabili k sodelovanju še zlasti ljudi iz gospodarstva in znanosti, da bi — ne sestankarsko, forumsko, dnevnočasopisno — spregovorili predvsem o tistih vidikih znanosti in gospodarstva, ki so odločilno povezani z našo nacionalno in družbeno usodo, o našem položaju v Jugoslaviji in v svetu, o razlogih krize, ki prizadevajo tudi kulturo in duhovnost sploh, skratka: stičnih točk je veliko in prav je, da o njih razpravljamo v vseh smereh. Novo rubriko, ki smo ji dali naslov PO-VABLJENI GOST, začinjamo z razmišljanjem Viktorja Žaklja, svetovalca za gospodarstvo pri predsedstvu SRS, seveda ne kot funkcionarja, ampak kot avtorja, ki se s svojim zapisom vključuje v širšo razpravo o žgočih problemih našega časa in nas v njem.

Ur.

Naši problemi po moje

Viktor
Žakelj

Prijazno pismo k sodelovanju. Nato telefonski razgovor. Popustljivi da. Sedaj pa muke: prazen kos papirja, kemičnik, . . . kaj bi moglo zanimati izbrane bralce Sodobnosti?

Ne vem, ne morem, stežka gre, pa še kratko naj bo to moje meditiranje. Sramežljivo stopam v svet, ki mu duhovno nisem kos.

*

Socializem jemljem kot veliko idejo, imam ga za usodo človeštva. Hkrati pa se mi kaže kot nekaj, kar je blizu in obenem daleč, kot nekaj, do česar človeštvo še ni uspelo najti poti. Koliko obrazov ima ta zapleteni socializem: sovjetskega, kitajskega, kubanskega, jugoslovanskega . . . Prav: pestrost je pogoj življenja, toda vendar, kateri od teh je pravšnji? Na jasno zastavljeno vprašanje ni mogoč odgovor,

če niso poznani kriteriji razločevanja. Torej je treba kar se da preprosto povedati, kaj naj bo značilnost sodobne socialistične družbe. Zame je odgovor preprost: socialistična je le tista družba, ki je ekonomsko učinkovita in socialno pravična. Preprosto kot le kaj! Komaj si upam nadaljevati v tem slogu. Pa vendarle, kaj lahko rečemo v luči teh dveh kriterijev za socialistične družbe današnjega časa?

V absolutnem smislu do sedaj nobena ni dosegla visoke ekonomske učinkovitosti in zelene socialne pravičnosti. Dejstvo je, da so te države gospodarsko nerazvite in da ne držijo koraka s silovitim tehnično-tehnološkim napredkom, ter da so vse zunaj triade: ZDA — Japonska — Zahodna Evropa, ki dejansko poganja kolo napredka. Prav tako pa tudi drži, da niso razširile meje svobode, sreče in socialne pravičnosti, kajti tega je več v državah socialne demokracije.

Kaj pa v relativnem smislu? Tu pa je situacija pri večini drugačna. Vse te države so gospodarsko napredovale. Iz pretežno agrarnih držav, z visoko stopnjo brezposelnosti, lakote in splošne bede so v relativno kratkem času dosegle razveseljive rezultate na materialnem in duhovnem področju. Toda tempo dohitevanja razvitih upada. Kje so vzroki za krizo? Odgovor je zopet kar se da preprost: smo v prelomnem času in ti vedno terjajo »prevrednotenje vrednot«. Treba bo ponovno osmisliti »stare pojme«, renovirati sistem vrednot in iz varne razdalje iskati v zgodovini — domači in tuji — oporo za pot v neznano informacijsko ero.

*

Naj začnem na svojem dvorišču

Danes, ko smo že dodobra stisnjeni v primež gospodarske in družbene krize, vsi in vse vprek govorimo o ekonomiji. Pri tem pa večina ne ve, da je sam pojem v zgodovini menjal svoj pomen, da je ozko vezan na razvoj človeka oziroma civilizacije. Oikos v grščini pomeni dom, nomos pa zakon. V tem smislu »ekonomija« pomeni hišno gospodarstvo, hišnikovanje, ki šele z razvojem družbe seže prek meja družine, rodu, v širšo družbo — občino in končno državo. Tako je ekonomija v naši zavesti postopoma postajala nekaj abstraktnega, daleč odmaknjena od potreb konkretnega človeka v prostoru in času, ki mora v interesu lastne eksistence producirati, da bi mogel tešiti vse bolj številne potrebe. Sčasoma se ekonomija postavi ob bok politiki, začne z njo tekrovati za primat in končno v socialističnih državah povsem podleže politiki, s tem pa izgubi svoj prvotni namen.

Zato je potrebno po moji sodbi ponovno premisliti samo vlogo in pomen ekonomije za človeka in družbo, jo osvoboditi hlapčevanja politiki in dati v službo konkretnemu človeku, ne pa še naprej dopuščati, da bi hišnikovala nekakšnemu abstraktnemu bitju — bitju prihodnosti, ki se danes odpoveduje elementarnim potrebam in pravicam, da bi v neki daljni in nejasni prihodnosti učlovečen abstraknež zaživel v vsej moči.

*

V prejšnjem stoletju je začel človek osupel spoznavati, da se mora začeti naglo oddaljevati od svoje egocentričnosti, ki mu je sicer omogočila preživetje v boju z naravo. Toda obenem se začne kot homo sapiens »izločati« iz narave, jo ropati in ne le izkoriščati na način in v obsegu, ki bi mu zagotavljal preživetje in tudi razvoj. Dokončno odkrije trg in z njim profit, ki začneta silovito gnati do tedaj počasno kolo zgodovine. Človek kot moralno, etično in kulturno bitje začne »zaostajati«. Zato pa začne neusmiljeno gospodovati človek naravoslovec, inženir, gospodarstvenik. Homo duplex odkriva svoje razklanosti, z dneva v dan jih je več, zazna nevarnost, ki mu preti in od tedaj obupni poskusi, kako uokviriti svoje potrebe s tehničnimi možnostmi in naravo. Tako »odkrije« plan kot ex ante regulacijo gospodarstva in družbe, kot sredstva za vnaprejšnje usklajevanje potreb z možnostmi. Vabeča ideja, ki omami Marxa in njegove dediče. Odtlej pri njih težnja po zavestnem vnaprejšnjem obvladovanju človeka in družbe. Ratio naj bi povsem obvladal emotio. Ničesar se ne bo prepuščalo naključju, vse bo v naprej usmerjeno — človek v enačbi prihodnosti ne bo neznanaka, ampak povsem znana določljiva količina. Tako se je začelo udejanjati vzročno-posledično razumevanje sveta, v katerem seveda dolgo ni bilo prostora za kasnejšo relativnost, načelo nedoločenosti, črne luknje v vesolju itd.

To modrovanje samo na videz nima nobene zveze z ekonomijo. Dejansko pa ni tako. Na kaj mislim?

V Jugoslaviji se, žal, vsak dan bolj oživlja iluzija o vsemogočnosti države, o tem, da je le-ta edina sposobna povezati naše heterogenosti v enoten utečeno delujoč stroj. Na ta korak nazaj pa je treba ljudi pripraviti. Zato je treba kritizirati vse: tisto, kar je kritike potrebno, pa tudi tisto, ki je ne zasluži. Politikracija v prestolnici razglašča, da sta vsega krivi avtonomnost gospodarskih subjektov ter pravica narodov in narodnosti, da sami odločajo o pogojih in rezultatih svojega dela. Pravijo, da ne obstaja enoten jugoslovanski trg (obstaja pa menda skupen jugoslovanski trg — aluzija na Evropsko gospodarsko skupnost), terjajo enotno, ne pa skupno razvojno politiko, terjajo omejitve konsenza in s tem večinsko odločanje tudi o eksistenčnih vprašanjih vsakega naroda, terjajo podrejanje nacionalnega razrednemu, čeprav ima človeštvo že tudi nekaj izkušenj, kam vodi tovrstni »proletarski internacionalizem« itd.

Seveda stanje ni tako črno, kot ga kažejo, predvsem pa niso poti izhoda, ki jih ponujajo, pravnije.

Res je, da je bil zaradi dominacije politike nad ekonomijo — te je znatno več v gospodarsko manj razvitih kot razvitih okoljih — zavrt trend naravnega povezovanja ekonomskih subjektov na zdravih interesnih osnovah. Veliko tega, kar je bilo zlasti zadnja leta doseženega, je npr. pretrgala sedanja zakonodaja, ki ureja ekonomske odnose s tujino. Mislim na vzpostavljanje povezave med kmetijstvom in turizmom ter na reprocelote, zasnovane na skupnih izvoznih programih itd. Tudi ne drži, da ni pretoka blaga in denarja prek republiških in pokrajinskih meja. Tako npr. Slovenija v drugih republikah in avtonomnih pokrajinah proda približno trikrat več kot izvozi, nabave pa so dvakrat

večje od uvoza. Kar zadeva denarni tok, naj povem, da je samo za Fond federacije za kreditiranje hitrejšega razvoja gospodarsko manj razvitih republik in pokrajin SR Slovenija v preteklem letu prispevala 29 milijard din. Da bi si lažje predstavljali, za kolikšna sredstva gre, naj povem, da smo v letu 1985 npr. za izobraževanje namenili okrog 60,9, zdravstvo 77,2, otroško varstvo 26,2 in kulturo 9,2 milijard dinarjev.

Z doseženo stopnjo integriranosti jugoslovanskega gospodarstva ne moremo biti zadovoljni. Tudi enotni jugoslovanski trg ne funkcionira, kot bi bilo treba, toda vedeti moramo, da enotnega jugoslovanskega trga ne more biti več, kot je trga sploh, tega pa ne bo, če bomo za njegovo »oživitev« sprejemali nove in nove predpise. Sicer pa: upreti se je treba tistim, ki spodkopavajo doseženo. Izhajajo namreč iz prepričanja: čim slabše, tem boljše. Ko bo dovolj težko, tedaj bodo začeli udejanjati »rešiteljsko« vizijo o državi, v vseh pogledih enotni, centralizirani in segajoči vsaj od »Triglava do Djevdelije«, če ni več mogoče od »Beljaka do Soluna«.

*

Dobršen del Jugoslovanov zmotno misli, da so za sedanje naše težave krive različnosti: nacionalne, jezikovne, gospodarske. Zaključek je preprost: po hitrem postopku je treba v vseh pogledih homogenizirati državo in težave bodo čez noč izginile. Pri tem pozabljajo, da:

— narodov in narodnosti ni mogoče administrativno »konstituirati« pa tudi ne — vsaj sedaj in v Evropi ne — nasilno »ukinjati«,

— različne stopnje gospodarske in splošne družbene razvitosti je v naših razmerah mogoče izraziti v razmerjih 1 : 7 in še več. Te razlike bodo še dolgo naša realnost, pa četudi bi vsi govorili »jugoslovanski jezik«,

— informatizacija, ki je na pohodu, omogoča drugačen način vodenja in upravljanja, za katerega je značilna visoka stopnja decentralizacije; s tem je dana avtonomija deloma in tako možnost za izkoriščanje lokalnih resursov.

Ker protagonisti (»starega novega vala«) vzpostavljanja aziatsko-bizantinske države teh in drugih dejstev ne upoštevajo, tiščijo v nekaj, kar je v opreki z realnostjo. V ekonomskem smislu to vodi v suboptimalno funkcioniranje gospodarstva in družbe sploh. Če bi si v Jugoslaviji vsi dejansko želeli enakopravnosti in sožitja ter optimalno funkcioniranje države kot ekonomskega in političnega sistema, potem bi morala federacija — tako je zasnovana tudi naša ustava, ki jo »zajedničarji« ta čas srdito napadajo — zagotavljati le splošne in enakopravne pogoje za gospodarski in družbeni razvoj ter enotnost političnega in ekonomskega sistema. Vse drugo pa bi moralo biti prepuščeno republikam oziroma avtonomnim pokrajinama. To je vizija avnojske Jugoslavije, države čistih medsebojnih računov, države, ki v svojih različnostih vidi neizmerno bogastvo, ne pa oviro hitrejšemu napredku. Le v taki državi je mogoče realizirati socialistično načelo nagrajevanja po rezultatih dela (ne pa dela), ločevati socialo od socializma, socialistično solidarnost od nasilnega prerazdeljevanja rezultatov dela itd.

Temu idealu se v zadnjem času s skoraj vsakim pravno-političnim dejanjem oddaljujemo. Težke gospodarske in politične probleme skušamo reševati z vedno novimi prerazdelitvami tistega malo, kar nam je tu in tam še ostalo. Gledamo drug drugemu v vsak dan bolj prazno skledo, se medsebojno sumničimo in obtožujemo. To vodi k žalostnemu koncu. Strah me je prihodnosti.

*

Ena velikih naših zmot je tudi zazrtost v kvantiteto. Na kaj mislim?

Nerazvito gospodarsko in družbeno okolje ter vsesplošno pomanjkanje zbujaata v ljudeh slo po imeti (ne pa biti), samo imeti, kajti imeti zagotavlja preživetje, v teh družbah pa določa tudi status človeka. Količine, izražene v tonah, km, hektolitrih, omogočajo lahke primerjave, prepričujejo nas o napredku, so dokaz našega »uspešnega« podrejanja narave. Zdi se mi, da so večini ljudem kvantitete blizu, za njimi se skriva logika obstajanja.

Toda bolj in hitreje ko se družba razvija, krajša so obdobja ekstenzivnega razvoja. Še več bi rekel: svet petega Kondratieffovega cikla bo svet kvalitet. To pa bo obrnilo na glavo predstave o razvoju, napredku, blaginji.

In mi? Pomemben del naše družbe še vedno vidi razvoj in napredek v »tonski industriji«, v materialnem obilju, ki je čisti hedonizem. Svet konca našega stoletja tlačijo v miselne okvire prejšnjega stoletja, vzročno — posledična mehanika jim rabi za razlago atomiziranega in relativiziranega sveta. Ni nam pomoči in revolucionarnim tokovom v svetu ne bomo sledili vse dotlej, dokler ne zavržemo konzervativnih predstav o človeku, delavcu, družbi, vlogi znanja in tehničnega napredka. Nujna je neke vrste kulturna revolucija v smeri samoupravnega pluralizma, afirmacije človekove individualnosti in moderne države, ki zagotavlja splošne in enakopravne možnosti za delo in življenje.

Do tedaj pa bodo naše odločitve, če ostanem znotraj ekonomije, še naprej v korist surovinsko, energetske, ekološke itd. zahtevnih investicij.

*

Problemi SR Slovenije so, ekonomsko gledano, znani. Dosegla je skrajno zgornjo mejo industrializacije. Gospodarska struktura je neustrezna, splošna in skupna poraba predimenzionirana itd. To je posledica ekstenzivnega modela razvoja, ki je dal določene rezultate, se je pa v celoti izčrpal v začetku sedemdesetih let. Posebno se to kaže v tem, da gospodarstvo še naprej hlasta po nekvalificirani delovni sili, obenem pa raste število nezaposlenega kvalificiranega in visokokvalificiranega, pretežno avtohtonega prebivalstva, da je v gospodarstvu in družbi kakih 150.000 neproduktivnih delovnih mest, še naprej raste obremenjenost okolja z najrazličnejšimi polucijami, da glede na ustvarjen družbeni proizvod trošimo sorazmerno več energije in surovin, kot bi bilo treba, predvsem pa je zastrašujoče, da pri vseh obveznostih, ki jih že imamo, ne moremo več kriti ravni osebne in družbenega

standarda. Rešitev vidim tako v zmanjševanju že sprejetih (oziroma naloženih) obveznosti kot v povečanju učinkovitosti gospodarstva.

Kar zadeva prvo, je potrebno le nekaj močatosti in reči: te in takšne obveznosti zmoremo, prek tega pa ne. Pa ne zato, ker ne bi hoteli, ampak zato, ker ne zmoremo, če ne želimo odpovedati se svoji identiteti. Hlapčevstvo in kalimerovstvo vodita v pogubo. Pisateljem ne bi bilo treba reči »ne« Bulatoviću, če bi se bulatovščini uprli tisti, do katerih je ta že zdavnaj prej segla. Tako pa . . .!

Učinkovitost slovenskega gospodarstva pa ne bo porastla, če ne intenziviramo vlaganja. Dejstvo je, da so proizvodjalna sredstva našega gospodarstva med 70—90 % amortizirana. To je več, kot je jugoslovansko povprečje. Na zastarelih in odpisanih strojih ni mogoče konkurenčno producirati, zato naglo izgublamo tržne deleže v deželah OECD, kar je za našo prezadolženo državo življenjskega pomena. Pa tudi napovedi niso rožnate: 1990 naj bi bilo na svetovnih tržiščih 40 % proizvodov, ki danes še ne obstajajo, sredi devetdesetih let pa naj bi bila v razvitih državah že kaka polovica proizvodnje na elektronsko vodenih strojih. Poznavalci razmer pravijo, da bo tista država, ki bo zamudila ta val tehnično-tehnološkega napredka, zaostala za desetletja v razvoju in se pogreznila v fevdalno odvisnost od razvitega sveta.

Slovenci smo v preteklosti tako ali drugače lovili korak z napredkom. Če ta čas izgubimo stik z materialno in duhovno produkcijo razvitega sveta, prihodnost ni več naša. Zato ne pretiravajo tisti, ki ta čas, ki nam ga je živeti, primerjajo z leti 1941 ali 1948. Bomo zmogli moči in imeli ljudi ter se zavihteli na poslednje vagone napredka, ki brzijo proti Evropi? Upajmo!

Družbeno reprodukcijo zagotavljajo: proizvodnja, delitev, menjava in potrošnja. Proučevanje teh procesov sodi v politično ekonomijo. Nas v tem zapisu zanimajo le nekateri poudarki, bolj obrobne stvari, ki pa vendarle po moje razkrivajo prevladujočo miselnost družbe.

Najprej nekaj opredelitev.

Ker človek hoče živeti, mora seveda trošiti razne dobrine. Te pa je treba najprej ustvariti. Zato je proizvodnja prva faza.

Njej sledi delitev sadov dela, o čemer odločajo gospodarski in družbenopolitični subjekti.

Razvoj proizvodjalnih sil in z njim povezana družbena delitev dela terjata menjavo ne le nedeljivih viškov (naturalna menjava), ampak vrednostno menjavo.

Končna faza je potrošnja, prek katere zadovoljujemo najrazličnejše potrebe, je pa hkrati izhodišče za začetek novega gospodarskega življenja.

! Za naše prevladujoče razmišljanje na to temo je med drugim značilno tudi naslednje:

Praviloma pri načrtovanju gospodarskega in družbenega razvoja ne izhajamo iz celote reprodukcijskega procesa. Na eni strani dajemo

posebno vlogo proizvodnji, kar je seveda prav, napačno pa je, ker pojem proizvodnje ožimo samo na produkcijo materialnih dobrin. Zanimarjamo pa vse predhodne (in vzporedne faze), ki omogočajo materialno produkcijo. Takšno razumevanje proizvodnje se na drugi strani kaže v češčenju fizičnega dela in na njem zasnovani zmotni vrednostni delitvi delavcev na t. i. neposredne proizvajalce in na druge — pogosto razumljeno kot ne bodi jih treba — delavce.

Čeprav v družbi dajemo izreden pomen proizvodnji, ki dejansko omogoča našo eksistenco, je vendar nismo uspeli narediti zanimive in privlačne, zlasti za mlade ljudi. Po moje zato, ker nismo vedno znali ločiti upravljanja od samoupravljanja, zaradi vsesplošne težnje po laičnosti, ki se ji začuda ne more upreti tudi tako konservativna ustanova, kot je Cerkev, zaradi taylorske organizacije dela, zaradi egalitarnosti itd. Spet dvojnost: na eni strani častimo fizično delo, na drugi strani pa se ga izogibamo (nekateri celo sovražijo).

*

Mi smo — na kratko rečeno — delitvena družba. Ne moremo in ne moremo se otresti zmote, da so naši problemi rešljivi v sferi delitve. Zato naši zakoni pravicam in delitvi posvečajo izjemno pozornost. Celu pobude za menjanje zakonodaje navadno izhajajo od tistih, ki niso zadovoljni s tem ali onim veljavnim modelom delitve. Značilen primer za to je konec lanskega leta sprejeta zakonodaja, ki ureja ekonomske odnose s tujino.

Čeprav ni dvoma, da je delitev pomemben člen družbene reprodukcije, vendarle drži, da je rešitev večine naših problemov treba iskati v sferi proizvodnje.

*

Čeprav je potrošnja konec in hkrati nov začetek procesa družbene reprodukcije in v veliki meri definirana v predhodnih fazah, imamo do nje navadno kar odklonilni odnos. V kontekstu tega razpravljanja sodi morda naslednje:

Za zadnja leta je značilno, da vseh oblik potrošnje nismo obravnavali enakopravno, predvsem pa, da nismo upoštevali njihove medsebojne povezanosti. S tem, ko smo skušali porabo uokvirjati v vsakokratne možnosti, kot pravimo, smo se tega lotevali tako, da smo omejevali najprej investicijsko, za tem osebno, nato pa skupno in na koncu še v enem delu splošno porabo. Po mojem mnenju je mogoče na potrošnji strani vplivati na stabiliziranje reprodukcijskega procesa le tako, da se usklajevanja (omejevanja) lotimo v vseh segmentih sočasno in ob upoštevanju medsebojne povezanosti posameznih oblik potrošnje. Ker nismo tako ravnali, smo na eni strani priče stihijskim procesom, na drugi strani pa gasilskim ukrepom. Spodnja tabela kaže gibanje deleža družbenih sredstev za zadovoljevanje skupnih potreb, oblikovanih s svobodno menjavo dela v družbenem proizvodni v SR Sloveniji.

Leto	V %					
	1980	1981	1982	1983	1984	1985 (ocena)
— Družbeni proizvod = 100						
Skupaj družbene dejavnosti v tem:	12,20	12,01	11,75	10,30	9,48	10,51
Otroško varstvo	1,78	1,80	1,59	1,35	1,16	1,44
— na nivoju republike	0,54	0,53	0,44	0,41	0,33	0,44
— na nivoju občine	1,24	1,27	1,15	0,94	0,83	1,00
Izobraževanje	3,98	3,86	3,83	3,22	3,05	3,33
— osnovno	2,41	2,43	2,36	2,05	1,89	2,12
— usmerjeno	1,57	1,43	1,47	1,17	1,16	1,21
Kultura	0,53	0,54	0,54	0,48	0,45	0,51
Telesna kultura	0,23	0,21	0,21	0,19	0,17	0,19
Zaposlovanje	0,11	0,10	0,09	0,09	0,09	0,09
Raziskovalna dejavnost	0,31	0,35	0,37	0,36	0,34	0,36
Zdravstvo	4,85	4,74	4,74	4,26	3,88	4,22
Socialno skrbstvo	0,41	0,41	0,38	0,35	0,34	0,37
SPIZ	6,25	6,24	6,44	6,47	6,06	6,69
Skupaj sredstva za zadovoljevanje skupnih potreb	18,45	18,25	18,19	16,77	15,54	17,20

Ta in druge tabele kažejo, da omejenosti razpoložljivih sredstev nismo izkoristili za »prestrukturiranje« v zeleni smeri, ampak da je gibanje teklo dokaj stihijsko.

Mnogi so, žal, pri nas prepričani, da je potrošnja končnih dobrin nekaj neproduktivnega in za to nepotrebna. Očitno si le-ti znajo predstavljati družbo brez šol, bolnišnic, kulture, rekreacije itd. Toda zastavlja se vprašanje, komu neki pa je sploh namenjena produkcija, če ne zadovoljevanju potreb producentov — torej človeku? Zanimivo je, da je pri nas tudi med zdravniki, učitelji, raziskovalci itd. vedno več takih, ki vidijo izboljšanje svojega gmotnega položaja v tem, da poudarjajo, češ: Mi nismo del »porabe«, mi smo »proizvodnja«.

So del proizvodnje? So! So tudi potrošnja? Tudi! Zakaj torej ta igra besed? Čemu ta nasilna proletarizacija, ko je vendar vse tako kristalno jasno. Je to blede ostanek nekega davnega časa, ko smo bili prepričani, da smo odkrili Arhimedovo točko in da bomo vsak čas zmaknili zemljo s tečajev? Iluzije ni več. Ostaja trpek vsakdan in upanje, da smo na pravi poti. Za konec sposojena parafrazirana misel: Maloštevilni narodi nimajo prijateljev, imajo sovražnika in interes, da preživijo!